

יעקב שביט
במקום שיש ספרים, יש מעתיקים
הארץ תרבות וספרות, 30 לינואר 2021

המעתיקים של הזמן העתיק היו דמויות אלמוניות מאחורי הקלעים שבזכותם הספרים הנחשבים לנכסי צאן ברזל של התרבות המערבית שרדו והגיעו לדורות הבאים, ובלעדיהם חלק גדול מ"היקום הספרותי" שנוצר ושיגשג הרבה לפני הופעת הדפוס באמצע המאה ה-15 היה נידון ברובו הגדול לכליה

"אני מטיל על שני ידידי הנזכרים לעיל לערוך בדיקה מדוקדקת של עזבוני הספרותי, העובר בזה לרשותם; אך רק היצירות שנבדקו תאושרנה... ורק מן הנוסחים המאושרים האלה יותקנו ההעתקים עבור סוחריי הספרים, עד כמה שיתעורר ביקוש להעתקים" (הרמן ברוך, מות וירגיל; תירגם מגרמנית יעקב גוטשלק).

מקצוע ההעתקה התפתח בד בבד עם המסחר בספרים. כבר במאה החמישית לפנה"ס היו באתונה מוכרי ספרים, (bibliopoli) וכסנופון (המאה הרביעית לפני הספירה) מספר ב"מסע הרבבה" שלו על אונייה טעונה בספרים שירדה למצולות. במאות הבאות קמו מעין הוצאות ספרים שהעסיקו מעתיקים מקצועיים, שהטקסט נקרא לפנייהם, וכך התאפשר להפיק בזמן קצר עותקים רבים. שוק הספרים באותם ימים ידע להבחין בין העתקות מהימנות שעברו הגהה להעתקות שלא עברו הגהה, ואלה סומנו ככאלה. ספריו של אריסטו (מת ב-322 לפנה"ס) נמכרו כנראה ברבע השני של המאה

השנייה לפנה"ס למוכר ספרים בשם אפליקון (Apellicon) מן העיר טיאוס, שניסונו לשקם ולהעתיק אותם לא צלח. אחרי שרומא כבשה את אתונה, בשנת 86 לפנה"ס, הגיע הקורפוס האריסטוטלי לידי הבלשן טירניון שמסר אותם להעתקה, אך במקביל הוא נפל לידיהם של מעתיקים זריזים, שהועסקו על-ידי מוכרי ספרים חסרי מצפון, שלא הקפידו ולא שמרו על סדר העמודים. לדאבוננו לא הגיעו כתבי אריסטו לידיו של טיטוס פומפוניוס אטיקוס (110-32 לפנה"ס), מלומד עשיר ואספן ספרים הידוע מההתכתבות שלו עם קיקרו. אטיקוס נודע כמי שהכשיר עבדים להכין עותקים שנודעו בדיוקם, ביניהם כמה מחיבוריו של קיקרו.

כך או כך, בזכות המעתיקים האלמונים שפעלו בתקופות ההלניסטית והרומית הגיעו מאות ואפילו אלפי ספרים לספריות ציבוריות ולספריות פרטיות. בלי הפרזה, אפשר לומר שרוב הספרים שהגיעו לספריות או לאנשים פרטיים היו העתק שיצא מתחת ידי מעתיק אלמוני. לפני הופעת הדפוס, לכתב-יד שנעשו לו עותקים היו סיכויים רבים בהרבה לשרוד מכתבי-יד שלא הועתקו.

ונסן דה בובה מעתיק כתבייד בחדר הספרייה של דוכסי בורגונדי, ברוז', 1480 בערך

צילום British Library :

על המעתיקים יש עדויות מעטות וגם ספרות המחקר על תולדות הספר לא גילתה בהם עניין, אף שאין ספק שרוב רובה של הספרות העתיקה ששרדה היא פרי מלאכתם. הם הדמויות האלמוניות מאחורי הקלעים שבזכותם הספרים לא רק הגיעו לקהל קוראים בזמנם אלא, לא פחות חשוב, שרדו והגיעו לדורות הבאים, ובלעדיהם חלק גדול מ"היקום הספרותי" שנוצר ושיגשג הרבה לפני הופעת הדפוס באמצע המאה ה-15 היה נידון ברובו הגדול לכליה. מדובר לא רק בספרות תיאולוגית ופילוסופית אלא גם בספרות היסטורית, ספרות יפה ומכתבים. הרבה מכתבי היד בספריות מהעת העתיקה שהגיעו אלינו אינם המקור או אפילו העתקה ממנו, אלא העתקה מהעתקה.

כל אותה עת נתפש קיומם של המעתיקים כמובן מאליו. ליבאניוס (Libanius) רטוריקן וסופיסט "פגאני" מאנטיוכיה (314-393 לספירה) אבל גם מורם של כמה מאבות הכנסייה (לדבריו גם לימד את בנו של הנשיא גמליאל החמישי), מספר שכשביקש לקנות ספרים (ב"ספרים" הכוונה למגילות קלף או פפירוס לספרי קלף) גילה שקשה למצוא אותם או שמחירם גבוה, ולכן יהיה עליו לפנות למעתיקים מקצועיים, שגם שכרם לא יהיה זול (למזלו, ידיד עשיר שלח לו עגלה מלאה ספרים). הוא עצמו מסר למעתיקים לא רק את שיעוריו אלא גם את 1600 מכתביו, שרובם שרדו והם מקור היסטורי חשוב. מכאן אנו למדים שבאנטיוכיה פעלה לפחות קבוצה של מעתיקים.

ולא רק הוא נתקל בקושי דומה. ידועים מקרים של אבות כנסייה שהעסיקו מעתיקים: הקדוש אוגוסטינוס (354-430) העסיק "מזכיר" והכתיב לו את חיבוריו (כך שרדו גם כ-400 מתוך כ-8000

דרשותיו); הקדוש היירונימוס העסיק מעתיקים כדי להפיץ את מכתביו; כתב היד של פלוטוניוס (66-27 לספירה) לא היה קריא ולכן נזקק למעתיקים. בספרייה הגדולה שמנתה כ-30 אלף מגילות שאסף מפילוס (מת ב-309 לספירה) בקיסריה הועתקו כתבי הקודש והופצו ברבים, ובשנת 325 לערך הזמין הקיסר קונסטנטינוס מן הארכיבישוף של קיסריה, אוזביוס (265-339 לערך), יורשו של מפילוס שהקים סקריפטוריום גדול ובו צוות של מעתיקים, חמישים עותקים של כתבי הקודש כקודקסים של קלף.

אף שהמשנה כולה היתה בכתב בראשית המאה השלישית ונעשו לה עותקים, אין במקורות אזכור של העתקות ומעתיקים, אולי כדי לחזק את הדימוי של "תורה שבעל-פה"

היה נהוג, אגב, שמחברים נתנו עותק מחיבורם כמתנה, והמקבל מסרו למעתיק כדי להעביר את הספר לקורא אחר.

במקום שאין ספרים אין צורך במעתיקים, אבל כשיאשיהו שולח את חלקיה הכהן ואת אחיקם בן שפן ואת עכבור בן מיכיה ואת שפן הסופר ועשיה עבד המלך לקרוא את "ספר התורה" שהתגלה במקדש, "לכו דרשו את ה' בעדי ובעד העם ובעד על יהודה כל דברי הספר הנמצא הזה" (מלכים כ"ב י"ג), וכשיהושפט שולח שרים, לוויים וכוהנים "וילמדו ביהודה ועמהם ספר תורת ה' ויסבו בכל ערי יהודה וילמדו בעם" (דברי הימים ב' י"ז ח'-ט') — האם השליחים הולכים יחדיו עם עותק אחד של "ספר תורת ה'" או שלכל אחד מהם עותק משלו? והאם בכל

תקופת בית שני אף לא אחד מהספרים שנכתבו בה אכן לא זכה להעתקות (חוץ מאשר הטקסטים שנכתבו והועתקו בקומראן) ובדרך נס העותק היחיד שלו נשמר?

רק סופר אחד, יוסף בן מתתיהו, דאג למסור למעתיקים את ספרו "מלחמת היהודים" כדי שיוכל להעניק אותו לקיסר הרומי טיטוס, שמצא שספרו מהימן וראוי להיות המקור היחיד לקורות המלחמה, וציווה שהחיבור יועתק על חשבון האוצר הקיסרי ("חיי יוסף" ס"ה), ובחיבורו "נגד אפיון" (א' 10) כותב יוסף בן מתתיהו שמכר הרבה עותקים מהספר לרומאים ו"לבני עמנו".

בתלמוד נזכר בשמו מעתיק אחד, רבי מאיר, תנא מהמאה השנייה לספירה ותלמידו של רבי עקיבא, שלפרנסתו העתיק "מגילות ספר". כשנשאל על ידי ר' ישמעאל מהי מלאכתו ענה, "לבלר אני", ועל כך אמר ר' ישמעאל, "בני הוי זהיר במלאכתך שמלאכתך מלאכת שמים היא שמא אתה מחסר אות אחת או מייתר אות אחת נמצאת מחריב את כל העולם כולו" (ב' עירובין י"ג ע"א). הכוונה כאן כמובן להעתקה של ספרי הקודש, ורבי מאיר לא היה היחיד שהתפרנס ממלאכת ההעתקה.

וכך, אף שהמשנה כולה היתה בכתב בראשית המאה השלישית ונעשו לה עותקים, אין במקורות אזכור של העתקות ומעתיקים, אולי כדי לחזק את הדימוי של "תורה שבעל־פה". רק מהמאה

העשירית ואילך מתחילה תנועה גדולה והולכת של העתקות, שנעשו לשני התלמודים בבבל ובארץ ישראל. די לזכור שבעת שריפת התלמוד בפאריס בשנת 1244 הועלו באש עשרות אלפי כתבי-יד, פירות עמלו של צבא מעתיקים גדול.

בעולם הנוצרי החלה מלאכת ההעתקה של ספרים סמוך להופעת הספר בצורתו הנוכחית. המנזרים הבנדיקטיניים, שהחלו במפעל של העתקת כתבים בחדרי העתקה (scriptoria) וסדנאות העתקה (stationarii) שקמו מהמאה ה-12 ואילך, בסמוך לאוניברסיטאות, המשיכו מסורת ארוכת שנים. כך גם האנשים הפרטיים שרכשו ספרים והמחברים שדאגו להעתקם ספריהם המשיכו מסורת עתיקה. בחברה היהודית בימי הביניים לא היו כנראה סדנאות העתקה והיה זה המחבר עצמו שדאג להעתקות או העתיק בעצמו. כך למשל, ר' יצחק מקורביל (Corbeil) מת ב-1280 (שלח את ספרו "עמודי עולם" לעיירות בצרפת כדי "שיעתיקו זה הספר בכל עיר ועיר". בד בבד הופיעו גם משפחות שמלאכת ההעתקה עברה בהן מדור לדור, ולפעמים שמותיהן ידועים.

כשמסר הקרדינל בסליאוס בסאריון (Bessarion) בשנת 1468 את אוסף כתבי היד שהביא מביזנטיון לספריית סן מרקו בוונציה הוא כתב שכך זכו ספרי החכמים מהעת העתיקה לחיים. אבל לקרדינל לא היה מה להביא אתו אם ספרי החכמים האלה לא היו מועתקים על-ידי אותו צבא המעתיקים, שכמו הסתתים והבנאים בוני הקתדרלות, נותרו באלמוניותם. אחרי המצאת

הדפוס, באמצע המאה ה-15, כבר לא היה דורש למלאכתם ואת מקומם תפסו אלמונים אחרים
— עובדי הדפוס.

את המושג "היקום הספרותי" שאלתי מספרו של גדליה סטרומזה *The Scriptural Universe*,
of Ancient Christianity, 2016.